

الله أكبر

دانشگاه پیام نور
واحد مرکز تهران

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

«M.A پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد»

رشته: تاریخ ایران دوره اسلامی

عنوان:

پزشکی در عصر سلجوقیان

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر هوشنگ خسروییگی

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر فرید قاسملو

نگارش:

زیبا یوسفی جم

بهمن ۱۳۸۹

شماره: .....
تاریخ: .....
پیوست: .....

مجمع علوم انسانی

تصویب نامه

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ تحت عنوان:

"پزشکی در عصر سلجوقیان"

ترتیب اولویت

ساعت: ۱۰-۱۲ نمره:

تاریخ دفاع: ۸۹/۱۱/۱۸

درجه ارزشیابی: عالی

۱۸۱۵

هیات داوران:

امضاء	مرتبه علمی	نام و نام خانوادگی	داوران
	استاد	دکتر خسرو بیگی	استاد راهنما
		دکتر قاسم لوی	استاد مشاور
			استاد مشاور
		دکتر ساسان طهماسبی	استاد داور
		دکتر جمشید نوروزی	استاد داور
			نماینده تحصیلات تکمیلی

تهران، خیابان استاد نجات الهی، نرسیده به خیابان کریمخان زند، چهارراه سپند، پلاک ۲۳۳
تلفن: ۸۸۸۰۱۰۹۰
دورنگار: ۸۸۸۹۰۵۳۶
www.tpnu.ac.ir
ensani@tpnu.ac.ir

تقدیم به همسر و پدر و مادر عزیزم:

آنان که محبتشان واقعی است و همواره سرزنده و برانگیزاننده من در امر
تحصیل هستند.

تشکر و سپاسگزاری:

برخود فرض می‌دانم از اساتید و بزرگوارانی که در تکمیل این پایان‌نامه سهیم بودند تشکر و سپاسگزاری کنم.

از جناب آقای دکتر هوشنگ خسروبیگی استاد راهنمای اینجانب که با نهایت دقت پایان‌نامه را مطالعه فرمودند و پیشنهادات ارزنده‌ای در تکمیل آن ارائه دادند سپاسگزارم.

از جناب آقای دکتر فرید قاسملو استاد مشاور اینجانب نهایت تشکر را دارم که در هرچه بهتر شدن مباحث پایان‌نامه یاریگرم بودند.

نهایتاً از همسر عزیزم سپاسگزارم که بدون مساعدت‌ها و صبر و حوصله ایشان موفق به انجام این کار نمی‌شدم.

چکیده:

تشکیل امپراتوری سلجوقیان و حاکمیت آنان بر جهان اسلام، نقطه عطفی در تاریخ به حساب می‌آید. جهان اسلام در داخل و خارج از قلمرو خود با بحران‌های بسیاری مواجه بود، که سلجوقیان با قدرت سیاسی جدیدی حاکمیتی متمرکز به وجود آوردند، و با ایجاد مؤسسه‌هایی و ایجاد کردن عناصر جدید، حیات تازه‌ای به کالبد جهان اسلام بخشیدند.

از جمله علومی که در این عصر مورد توجه قرار گرفت دانش پزشکی بود. توجه به وضعیت پزشکی و طب اسلامی، علم و فن شناختن بیماری‌ها، درمان آن‌ها، و جلوگیری از بروز آن‌ها، ایجاد بیمارستان‌ها و نظامیه‌ها و به دنبال آن پیدایش پزشکان ماهری که در طب مهارت کافی یافتند سبب شد که دانش پزشکی از رونق خوبی برخوردار گردد.

در این تحقیق سعی شده است که وضعیت دانش پزشکی و مطالعات جایگاه علوم پزشکی در دوره سلجوقی در مقایسه با دوره پیشین آن یعنی غزنویان و همچنین بهداشت، درمان و بیماری‌های رایج در این دوره و چگونگی پدید آمدن بیمارستان‌ها و جایگاه علمی شخصیت‌های پزشکی مورد بررسی قرار گیرد.

واژگان کلیدی:

آموزش پزشکی، اطباء، بهداشت، بیمارستان، بیماری، سلجوقیان، طب.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه.....
	فصل اول: کلیات تحقیق
۴	۱-۱ بیان مسئله و سؤالات.....
۴	۱-۲ فرضیه ها.....
۵	۱-۳ اهداف تحقیق.....
۵	۱-۴ پیشینه تحقیق.....
۵	۱-۵ عنوان روش تحقیق.....
۵	۱-۶ ضرورت و اهمیت موضوع تحقیق.....
۶	۱-۷ نقد و بررسی منابع.....
	فصل دوم : توسعه سیاسی حکومت سلجوقیان
۱۷	۲-۱ تشکیل حکومت سلجوقیان.....
۲۰	۲-۲ خاندان های حکومتگر سلجوقی.....
۲۲	۲-۳ سلجوقیان بزرگ.....
	فصل سوم: بهداشت ، بیماری ها و درمان در عصر سلجوقی
۳۱	۳-۱ بهداشت.....
۳۵	۳-۲ بیماری ها.....

۳-۳ درمان ۴۵

فصل چهارم: پزشکان و آموزش پزشکی

۴-۱ بیمارستان در تمدن اسلامی ۵۱

۴-۲ بیمارستان های دوره سلجوقی ۵۹

۴-۳ نظامیه ها ۷۳

۴-۴ پزشکان دوره سلجوقی ۷۹

نتیجه گیری ۱۰۶

کتابنامه ها (فهرست منابع) ۱۰۹

پیوست ها ۱۱۹

الف: نقشه ۱۲۰

ب: نمودار ۱۲۲

ج: جداول ۱۲۳

د: تصاویر ۱۲۵

مقدمه:

حکومت سلجوقی یکی از بزرگ‌ترین دولت‌ها، و دورهٔ سلاجقه از مهم‌ترین دوره‌های تاریخی اسلام و ایران است که مقدمهٔ تحول بزرگی در تمدن اسلام و خاصه در ایران است.

سلجوقیان از سال ۴۲۹ هجری قمری تا ۷۰۰ هجری قمری سلطنت کردند. آنان نه تنها توانستند حکومتی توانمند را سامان دهند بلکه دلیل امنیت فراگیر در دورهٔ آنان، مورد توجه قرار گرفت.

بدون تردید تسلط ترکمان سلجوقی هرچند در ابتدا با انحطاط و هنر و رواج فساد و تباهی همراه بود اما طولی نکشید که موجبات توسعهٔ علم و هنر و فرهنگ ایرانی و اسلامی را فراهم آوردند و با نقش آفرینی مهمی که در تمدن اسلامی داشتند، به شاخه‌های مختلف علوم من جمله پزشکی توجه زیادی نمودند. با این حال در مورد تاریخ پزشکی در دورهٔ سلجوقی اثری مستقل سامان نیافته است.

هدف این پایان‌نامه بررسی پزشکی در دورهٔ سلجوقی با تکیه بر شناخت اختصاصات دانش پزشکی سلجوقی و نیز مطالعهٔ تطبیقی این دانش با دورهٔ پیشین سلجوقی یعنی غزنویان است.

این پایان‌نامه در چهار فصل مجزا نگارش یافته است: فصل اول: شامل کلیات تحقیق است؛ فصل دوم: نگاهی مختصر به وضعیت سیاسی حکومت سلجوقیان دارد. هدف از این فصل معرفی دورهٔ سلجوقی و به عنوان پیش زمینهٔ تحقیق بوده است. در این فصل با زیر فصل‌های جداگانه در مورد تشکیل حکومت سلجوقیان و خاندان‌های حکومتگر سلجوقی به خصوص در مورد سلجوقیان بزرگ توضیحاتی ذکر شده است. فصل سوم دربارهٔ بهداشت، بیماری‌ها و درمان می‌باشد که به وضعیت بهداشت پرداخته شده و بیماری‌هایی که در دورهٔ سلجوقیان وجود داشته و مباحثی که در این زمینه است به خصوص در ارتباط با مقایسهٔ تطبیقی دانش پزشکی عصر سلجوقی با غزنوی مطالبی بیان شده است. علاوه بر این شیوه‌های درمان جراحی و دارو شناسی و به طور کلی بیماری شناسی و پزشکی نظامی هم مورد بررسی قرار گرفته است. فصل چهارم با عنوان پزشکان و آموزش پزشکی در عصر سلجوقی است که بیمارستان‌ها و نظامیه‌هایی که در این دوره وجود داشته است را در بر گرفته است. در این فصل پزشکانی که در دورهٔ سلجوقی مشغول به خدمت بوده معرفی گردیده و سپس به شرح آثار آنان پرداخته شده است که خود نشان از اهمیت پزشکی در این دوره است. در پایان هم نتیجه‌گیری کلی از پایان‌نامه آمده و با پیوست‌ها خاتمه می‌یابد.

در پایان لازم می‌دانم از اساتید محترم جناب آقای دکتر هوشنگ خسروبیگی استاد راهنما؛ جناب آقای دکتر فرید قاسملو استاد مشاور که در تهیه و تدوین این پایان‌نامه راهنمایی و مشاوره اینجانب را به عهده داشتند

کمال تشکر و قدردانی را بنمایم. همچنین از مسئولین کتابخانه های مرکزی و دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، دانشگاه پیام نور مرکز تهران، فرهنگستان علوم پزشکی تهران، دانشگاه لرستان، شهید رحیمی سپیددشت، مجلس شورای اسلامی تهران و دیگر عزیزانی که مرا یاری دادند تشکر و قدردانی را به عمل می آورم.

وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ (سوره مبارکه هود/ آیه ۸۸).

زیبا یوسفی جم

بهار ۱۳۸۹

فصل اول

کلیات تحقیق

۱-۱- بیان مسئله و سؤالات:

شناخت دانش گذشته ایرانیان در دوره‌های مختلف تاریخی کمتر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است که در این زمینه دلایل زیادی وجود دارد از جمله اینکه به نظر می‌رسد که بخشی از این کم اقبالی ناشی از قلت منابع باشد. بسیاری از کتب تاریخی بر اثر عوامل طبیعی و غیرطبیعی از قبیل حمله‌ها و غارت‌های مهاجمان و آتش سوزی‌ها از بین رفته و از بسیاری از آن‌ها صرفاً نامی باقی مانده و از بعضی دیگر یک یا دو مجلد باقی مانده است؛ گزینش مطالب توسط مورخان یکی دیگر از عواملی است که باعث شده آنچه اتفاق افتاده و دانستن آن برای نسل‌های بعدی مفید بوده، ضبط نشود.

گرچه در دوره سلاجقه همچون بسیاری از دوره‌های تاریخ ایران، با کمبود منابع روبرو هستیم ولی از آنجایی که این دوره از تاریخ ایران با تاریخ خلفای جهان اسلام درآمیخته بود، نزد مورخان اسلامی و ایرانی و جغرافی نویسان حائز اهمیت بوده است لذا وقایع این دوره تا حدودی در تواریخ عمومی اسلام و ایران ضبط شده است. با این حال گرچه این منابع توانسته اند اطلاعات تقریباً مناسبی در خصوص اوضاع سیاسی این دوره در اختیار ما نهند اما شناخت ما از وضعیت اقتصادی، اداری و بخصوص وضعیت علوم و از جمله علم پزشکی به اتکای این منابع بسیار دشوار می‌نماید. بر همین اساس و به منظور شناخت جایگاه دانش پزشکی در دوره سلجوقی این پژوهش سامان یافت.

هدف این پایان نامه بررسی تاریخ پزشکی در دوره سلجوقی و باهدف پاسخگویی به این سؤالات می‌باشد:

۱- عوامل تأثیرگذار در تکوین دانش پزشکی در دوره سلجوقیان ایران کدامند؟

۲- ارزیابی دانش پزشکی در مقایسه با دوره غزنویان چگونه است؟

۳- اختصاصات دانش پزشکی دوره سلجوقی کدامند؟

۱-۲- فرضیه‌ها:

۱- به نظر می‌رسد تثبیت و توسعه قدرت سیاسی و قلمرو جغرافیایی در دوره سلجوقی و حضور کار بدستان اداری توانمند در توسعه دانش پزشکی در این دوره مؤثر بوده است.

۲- به نظر می‌رسد با توجه به توسعه سازمان یافته مدارس، توسعه قلمرو جغرافیایی، ارتباط با شامات و تلاش کار بدستان اداری، علوم و از جمله دانش پزشکی در مقایسه با دوره غزنوی از جایگاه برتری برخوردار بوده است.

۳- به نظر می‌رسد که مهم ترین اختصاصات پزشکی در این دوره، نقش نظام الملک و ایجاد نظامیه‌ها در جهت سازماندهی مباحث پزشکی، استفاده از حضور قدرت سیاسی در توسعه دانش پزشکی، ظهور پزشکان متعدد و فراوانی کتب پزشکی، پیشرفت داروشناسی و داروسازی و انتقال دانش پزشکی ایران به سرزمین‌های غربی بوده است.

۳-۱- اهداف تحقیق:

۱. شناخت وضعیت پزشکی و طب اسلامی در دوره‌های سلجوقی.
۲. ارزیابی وضعیت پزشکی دوره سلجوقی در مقایسه با دوره غزنوی.
۳. شناخت و معرفی منابع و مآخذ مرتبط با دانش پزشکی در دوره سلجوقی.
۴. شناسایی و معرفی اختصاصات پزشکی دوره سلجوقی.

۴-۱- پیشینه تحقیق:

در مورد پزشکی در دوره باستان و دوره اسلامی تحقیقات جامعی صورت گرفته است. اما تاکنون اثری جامع در خصوص وضعیت پزشکی ایران در دوره سلجوقیان تدوین نشده است. شاید فقدان منابع کافی یکی از دلایل آن باشد. توجه به تاریخ علوم اسلامی با محوریت دانش پزشکی از اختصاصات این پایان‌نامه است.

۵-۱- عنوان روش تحقیق:

این تحقیق به صورت کتابخانه‌ای، تحلیلی و تاریخی تدوین شده است. با شناسایی و بهره‌گیری از منابع دوره سلجوقی و غزنوی و منابع مرتبط با کتاب‌های پزشکی و نیز مطالعه و فیش‌برداری از داده‌ها، اطلاعات گردآوری شده است. تجزیه و تحلیل اطلاعات براساس مطالعه موردی و مطالعه تطبیقی انجام گرفته است.

۶-۱- ضرورت و اهمیت موضوع تحقیق:

شناخت پیشینه تمدن ایران و اسلام ضرورت انجام این کار را محقق می‌سازد. از جمله علوم مهم در تمدن اسلامی، دانش پزشکی است که خود نقش زیادی در پیشرفت یک تمدن بشری در جوامع به دنبال داشته است.

دانش پزشکی در این زمان رونق بسزایی یافت و زمینه‌های پیشرفت علمی را فراهم نمود و تعلیم و ترویج آن گسترش یافت تا جایی که به دیگر نقاط راه پیدا نمود.

توضیح آنکه طب در تمام ادوار با آدمی بوده به این معنی که چون درد ورنج در زندگی با بشر توأم است پس راه علاج و چاره آن نیز مطمح نظر بشر بوده، و دارای اهمیت است. پس ضرورت دارد که این علم و نقش ارزنده آن در دوره سلجوقیان به عنوان یکی از وجوه تمدن بشری مورد بررسی قرار گیرد.

۷-۱- مفاهیم:

سلجوقیان: در این پایان‌نامه منظور از سلجوقیان حکومت سلجوقیان بزرگ و حکومت‌های سلجوقی منشعب از آنان مانند سلاجقه عراق، روم، کرمان و شام است.

۱-۸- نقد و بررسی منابع:

مهم‌ترین منابع تاریخی تألیف یافته در دوره سلجوقی یا در ادوار متأخر بر آن که درباره تاریخ تحولات عصر سلجوقی حاوی اطلاعات ارزشمند و قابل توجه می‌باشد، با توجه به نوع اطلاعاتی که ارائه می‌دهند به خصوص در قسمت سیاسی به صورت اجمالی مورد بررسی قرار گرفته‌اند و در مورد کتب تخصصی پزشکی نیز از منابعی که در این زمینه حاوی اطلاعات ارزشمندی بوده‌اند که به دو زبان فارسی و عربی نگارش یافته‌اند استفاده شده است.

البته این مورد را نباید نادیده گرفت که شناخت رویدادها و تحولات تاریخی عصر سلجوقی در مقایسه با گستردگی و وسعت قلمرو و تشکیلات حکومتی و میزان تأثیرگذاری سلجوقیان در تحولات جوامع اسلامی آن دوره دچار برخی محدودیت‌ها و مشکلات خاص است که این محدودیت‌ها بیشتر نشأت گرفته از شرایط و ویژگی‌های حاکم بر تاریخ نگاری و منابع تاریخی این دوره می‌باشد.

بخشی از این محدودیت‌ها ناشی از موقعیت زمانی و مکانی تألیف آثار موجود و بخشی دیگر به واسطه از بین رفتن برخی از منابع مهم تاریخی این دوره بوده است. مورخین این دوره غالباً آثارشان را در بیرون از فضای دربار و دیوان به نگارش درآورده‌اند و در این مورد صرفاً متکی به مشاهدات خود در بیرون از فضای حکومتی و استفاده از آثار متقدم و یا روایات و اخبار کسانی بوده‌اند که تا حدی به اخبار مراکز حکومتی دسترسی داشته‌اند. همچنین محتوای منابع تاریخی این دوره، خصوصاً تواریخ عمومی و سلسله‌ای و آثار الوزراها به جهت اقامت غالب مورخین در نواحی عراق عرب به مرکزیت بغداد و عراق عجم به مرکزیت همدان، بیشتر متمرکز در تحولات غرب قلمرو سلجوقی بوده است و به استثنای ابن اثیر، مورخین این دوره در مورد تحولات ایالات شرقی قلمرو سلجوقی به جهت بعد مکانی و دسترسی کمتر به اخبار آن مناطق به ارائه گزارش‌های مجمل اکتفا کرده‌اند.

در اینجا به بررسی و نقد چند منبع مهم در زمینه‌های تاریخی و پزشکی که در تدوین این پایان‌نامه، بیشترین بهره از آن‌ها گرفته شده پرداخته می‌شود:

۱- تواریخ عمومی :

تاریخ‌های عمومی آثاری هستند که وقایع تاریخی را غالباً به شکل سالشماری از ابتدای خلقت آدم تا زمان مولف در بر می‌گیرند. در این آثار وقایع به ترتیب سال وقوع ثبت شده‌اند و معمولاً در انتهای رویدادهای هر سال متوفیات آن سال از بزرگان و مشاهیر حکومتی، دینی و علمی ذکر شده است. در اواخر عصر سلجوقی و ادوار متأخر آن تعدادی از تواریخ عمومی تألیف شده است که هر یک از حیث برخورداری از اخبار رویدادهای این دوره دارای جایگاه خاصی هستند.

از جمله مهم‌ترین این آثار، کتاب الکامل فی التاریخ تألیف عزالدین علی بن ابن اثیر است. ابن اثیر در سال ۵۵۵ هـ. ق در جزیره ابن عمر، که یکی از جزایر رودخانه دجله است، به دنیا آمد و در سال ۶۳۰ هـ. ق.

درگذشت. وی یکی از مشهورترین مورخان اسلامی است و اوایل عمر خود را در موصل و بغداد و شام سپری کرد.

این کتاب که معروف ترین کتاب ابن اثیر است از حیث میزان اطلاعات و اخبار موجود در آن درباره رویدادهای تاریخی عصر سلجوقی دارای جایگاه ممتاز و یگانه‌ای است. در چندین جلد نگاشته شده است و مجلدات پایانی این اثر رویدادهای کل دوره سلجوقی را در برمی‌گیرد و ثبت وقایع در آن تا سال ۶۲۸ هـ.ق، دو سال قبل از مرگ مؤلف ادامه می‌یابد. میزان اطلاعات تاریخی ابن اثیر به لحاظ آگاهی از جزئیات و گستردگی جغرافیایی و تنوع وقایع تاریخی، در مقایسه با کل مورخین این دوره وسیع و شگفت‌انگیز می‌باشد. چرا که اثر وی در عین حال که رویدادهای تاریخی غالب قلمرو سلجوقی را از ترکستان در شرق تا بلاد روم و شام در غرب انعکاس می‌دهد، هم‌زمان با آن تحولات دیگر نقاط جهان اسلام از شبه جزیره عربستان تا شمال آفریقا و اندلس را هم در برمی‌گیرد.

کتاب «الکامل» در غیاب برخی منابع تاریخی مفقوده این دوره، کمبود اطلاعات درباره تحولات تاریخی نواحی خراسان و خوارزم را خصوصاً از دوره سلطان ملک‌شاه ۴۸۵ هـ.ق به بعد و حکومت طولانی سلطان سنجر ۵۵۲-۴۹۰ ق در خراسان تا حدی جبران می‌کند.

در این تحقیق از مجلدات ۷ تا ۱۳ این کتاب استفاده گردیده است اما بیشترین کاربردی که از این کتاب برده شد علاوه بر موضوع و تحولات سیاسی این عصر، در زمینه پزشکی بود چرا که وقایع به ترتیب سال وقوع ثبت شده‌اند و معمولاً در انتهای رویدادهای هر سال متوفیات آن سال از بزرگان و مشاهیر حکومتی، دینی و علمی ذکر شده و این مورد خود براهمیت موضوع و استفاده از آن افزوده است.

در مجموع کتاب «الکامل» در بردارنده روایتی است کامل از نحوه ورود قبایل و طوایف مختلف ترکمانان و سلجوقیان به بلاد اسلامی، و شکل‌گیری، تثبیت، تداوم، تجزیه و فروپاشی حکومت سلجوقیان که در این پایان‌نامه، جایگاه ویژه‌ای به خود اختصاص داد.

کتاب «المنتظم فی تواریخ الملوک و الامم» تألیف جمال الدین عبدالرحمن بن جوزی از جمله تواریخ عمومی تألیف یافته در دوره سلجوقی می‌باشد. با اینکه ابن جوزی متوفای سال ۵۹۷ هـ.ق بوده اما اثر وی با رویدادهای سال ۵۷۴ هـ.ق خاتمه می‌یابد. این اثر علیرغم اینکه تاریخی عمومی در تحولات جهان اسلام می‌باشد، اطلاعات و اخبار آن با اندک استثناهایی متمرکز در تحولات نواحی عراق عرب با مرکزیت بغداد و جبال (عراق عجم) بوده است. با توجه به اینکه بخش‌هایی از این اثر بر رویدادهای سیاسی عصر سلجوقی در نواحی مذکور است، بنابراین در این پایان‌نامه از بخش‌های سیاسی و اداری آن استفاده شده است.

کتاب «مجمل التواریخ و القصص» مجهول المؤلف و «طبقات ناصری» اثر منہاج سراج؛ این دو اثر از جمله تواریخ عمومی تألیف یافته به زبان فارسی در شرق قلمرو سلجوقی می‌باشند که از لحاظ زمانی مصادف با

اواخر دوره سلجوقی تألیف یافته اند. دربارهٔ اوضاع سیاسی دوره سلجوقی اطلاعاتی به دست می دهند که در این پایان نامه از آن استفاده شده است.

کتاب «تاریخ گزیده» اثر حمدالله مستوفی (۷۵۰-۶۸۰) از جمله تواریخ عمومی است که در مباحث رویدادهای سیاسی از این کتاب استفاده گردیده است و اطلاعات مناسبی ارائه می دهد. از دیگر تواریخ عمومی می توان از کتاب «حبیب السیر» اثر خواند میر نام برد. این کتاب دارای چندین مجلد است که در این تحقیق از جلد دوم از جزء چهارم آن که در مورد سلاجقه است استفاده شایانی به عمل آمده است.

۲- تواریخ سلسله ای:

تاریخ های سلسله ای و دودمانی آثاری هستند متمرکز در افعال و اقدامات خاندان و سلاطین سلجوقی و درباریان و وزرا و امرا و دیوانیان حکومتی که وقایع را بر اساس دوره سلطنت هر یک از سلاطین سلجوقی تقسیم بندی و نقل می کنند. تمام تواریخ سلسله ای موجود، در ناحیهٔ جبال یا عراق عجم، قلمرو سلجوقیان عراق به مرکزیت دارالسلطنه همدان و در دهه های پایانی حکومت سلجوقیان نگارش یافته است.

ابوالفضل محمدبن حسین بیهقی، مؤلف کتاب «تاریخ بیهقی» است. وی در سال ۳۸۵ هـ. ق در قریه حارث آباد از ولایت بیهق به دنیا آمد و در سال ۴۷۰ هـ. ق در غزنین درگذشت. اوایل عمر را در نیشابور به تحصیل اشتغال داشت، سپس به سمت دبیری وارد دیوان رسالت سلطان مسعود غزنوی شد و به سمت دبیری زیر دست بونصر مشکان رئیس دیوان رسالت منصوب گردید.

مهم ترین اثر بیهقی تاریخ مشهور او است که به سال ۴۵۰ هـ ق تألیف کرده است. این کتاب مشتمل بر شرح حال سلطنت آل سبکتکین غزنوی بوده که حدود سی مجلد می شده است، که متأسفانه از آن همه مجلدات، بخش مربوط به سلطنت سلطان مسعود غزنوی باقی مانده است که علاوه بر شرح حال سلطنت سلطان مسعود، حاوی اطلاعات ذی قیمتی دربارهٔ غزنویان قبل از سلطان مسعود و سلسله های سامانیان و صفاریان و سلجوقیان نیز هست، خصوصاً در مهاجرت سلجوقیان به خراسان و برخورد ایشان با سلطان مسعود و از دست رفتن خراسان از منابع کم نظیر این دوره است، زیرا مؤلف خود به عینه وقایع را مشاهده کرده است. از این رو در بخش مربوط به سیاسی در ارتباط با برخورد سلجوقیان با سلطان مسعود از این کتاب بهره زیادی گرفته شده است.

کتاب صدرالدین الحسینی، با عنوان «اخبار الدوله السلجوقیه» به «زبده التواریخ» هم شناخته می شود. این اثر از آثار سلسله ای این دوره می باشد که بعد از اثر عماد تألیف شده است. این کتاب اطلاعات قابل توجهی در مورد حکومت اتابکان آذربایجان و مناسبات آنها با سلاطین سلجوقی تا سال ۵۹۰ هـ. ق. ارائه می دهد و از کتاب عمادالدین کاتب اصفهانی سود جسته است اما وقایع بعد از آن تا حدی متفاوت از وقایع پیشین است.

مؤلف در دوره خلیفه الناصرالدین الله می‌زیسته و حوادث پایان عصر سلاجقه را به چشم خویش دیده است. لذا برای تاریخ دوره اخیر سلجوقیان مفیدتر از ابتدای کار ایشان است.

راوندی، ابوبکر نجم‌الدین محمد بن علی بن سلیمان، مؤلف کتاب «راحة الصدور و آية السرور» است. وی در بین سال‌های ۵۵۰ تا ۵۵۵ ق در راوند کاشان متولد شد و علوم شرعی و ادبی و فن خطاطی را فراگرفته و به خدمت طغرل بن ارسلان، آخرین حکمران سلجوقی عراق درآمد (۵۹۰-۵۷۳ هـ. ق). پس از او به غیاث‌الدین کیخسرو از سلاجقه روم (۵۸۸-۵۹۷ هـ. ق) پیوست و در سال ۵۹۹ هـ. ق کتاب «راحة الصدور» را که نام اصلی آن «اعلام الملوک المسمی به راحة الصدور و آية السرور» است، به فارسی نوشته و تألیف آن را به نام کیخسرو، در سال (۶۰۳ هـ. ق) به پایان رسانید.

مؤلف این کتاب به شرح وقایع تاریخی دوران سلاجقه بزرگ تا پایان سلطنت سلطان سنجر و سپس به ذکر سلاجقه عراق تا پایان کار طغرل بن ارسلان (۵۹۰-۵۷۱ هـ. ق) و استیلای خوارزمشاهیان بر عراق پرداخته است. وی درباره سلاجقه عراق و آذربایجان به تفصیل بحث نموده است، از این رو این بخش از کتاب وی بر ابتدای آن ارجحیت دارد. بخش زیادی از این کتاب بر اساس کتاب سلجوقنامه ظهیری نوشته شده است. از این کتاب هم از لحاظ سیاسی و نیز ذکر وفات سلاطین سلجوقی بر اثر بیماری، در این پایان‌نامه استفاده بهینه به عمل آمده است.

ظهیرالدین نیشابوری وفات ۵۸۲ هـ. ق. مؤلف کتاب «سلجوقنامه» است؛ متأسفانه راجع به شرح حال ظهیرالدین در منابع ذکر نشده و راوندی هم در مورد وی به همین اکتفا کرده که وی معلم «سلطان ارسلان و مسعود سلجوقی بوده است». این اثر یکی از منابع مهم تاریخ سلجوقیان به شمار می‌آید. سلجوقنامه سرسلسله تاریخ سلجوقیان بزرگ ایران شناخته شده است و منابع متأخر از این تألیف بهره‌های زیادی گرفته‌اند. ظهیرالدین استاد سلطان مسعود سلجوقی بوده و به همین خاطر در تألیف اثر تاریخی‌اش به اطلاعات و اسناد مؤثق دولتی دسترسی داشته است. مؤلف در بیان حوادث بسیار دقیق بوده و همواره تاریخ وقوع و محل حوادث را ذکر کرده است.

محمود بن محمد آقسرائی؛ مؤلف کتاب تاریخ سلاجقه یا مسامرة الاخبار و مسایرة الاخیار است. اساس این کتاب بر چهار اصل نهاده آمده است: اصل اول: از تاریخ روم و عرب و فارس و... سخن به میان آمده است؛ اصل دوم: در مورد تاریخ هجرت پیامبر اکرم (ص) و ذکر احوال خلفاء راشدین تا زمان مستعصم خلیفه عباسی است؛ اصل سوم: در ذکر طبقات سلجوقیان از ابتداء آنها تا زمان سلطان غیاث‌الدین کیخسرو ابن سلطان علاء‌الدین کیقباد؛ اصل چهارم: در مورد سلاطین و امراء و وزرا و صاحبان مناصب و... می‌باشد.

از این کتاب بیشتر در مورد اوضاع سیاسی سلاطین سلجوقی در حوزه عجم و روم در این تحقیق استفاده گردید. این کتاب متن و نثر ثقیلی دارد اما از شعرهای پر مضمونی در حیطة موضوعی متناسب با رویدادهای

زمان حکومت سلجوقیان برخوردار است. بعضی از موضوعات به زبان عربی نوشته شده است. اما بیشتر در مورد سلاطین ایلخانان مغول و حوادث پس از سال ششصد هجری را مورد توجه قرار داده و هم زمان رویدادهای سلاجقه روم را به تصویر کشانده است. ذکر سلاطین عجم از آل سلجوق به وضوح تشریح گردیده است.

از دیگر آثار تواریخ سلسله ای، کتاب «زبده النصره و نخبه العصره» یا تاریخ سلسله سلجوقی اثر فتح علی بنداری می توان نام برد. اصل این کتاب توسط انوشیروان بن خالد بن محمد کاشانی (متوفی، ۵۳۲ ق)، از وزرای خلیفه عباسی المسترشد بالله و سلطان محمود و مسعود سلجوقی و با عنوان «نفثه المصدور فی فتور زمان الصدور و صدور زمان الفتور به فارسی نگاشته شده است. اثر او شرح حوادث سال های ۴۴۵-۵۲۹ را در بر گرفته است. پس از آن نجم الدین ابو الرجای قمی ذیلی بر آن اضافه کرد. در ۵۸۵ ق، عماد الدین، معروف به کاتب اصفهانی این اثر را به عربی ترجمه و ذیلی بر آن افزوده و شرح وقایع را تا ۵۷۹ ق، ادامه داد و بر آن عنوان نصره الفطره و عصره الفطره نام نهاد.

همشهری عماد، یعنی فتح بن علی بنداری از فقهای بزرگ قرن هفتم، در ۶۲۳ ق این کتاب را خلاصه و بر آن زبده النصره و نخبه العصره نام نهاد، و آن را به ملک عیسی ایوبی فرمان روای دمشق هدیه کرد. اهمیت این اثر برای تاریخ خوارزمشاهیان و اشمال آن بر شرح روابط سلجوقیان و خوارزمشاهیان به خصوص روابط سنجر با خوارزمشاهیان است. این اثر منبع اولیه تواریخی چون الکامل ابن اثیر و اخبار الدوله السلجوقیه واقع شده است. از امتیازات این منبع ذکر تاریخ دقیق حوادث و گزارش موثق حوادث است که از آن هم در مبحث سیاسی تا سال ۵۸۹ ق. و هم در ذکر بیماری سلاطین سلجوقیان استفاده شده است.

امیرناصرالدین حسین (یحیی) بن محمد بن علی الجعفری الرغدی مشهور به ابن بی بی المنجمه؛ مؤلف کتاب «مختصر سلجوقنامه» است. کتاب وی که عنوان آن «الوامر العلائیه فی الامور العلائیه» است به نام تاریخ ابن بی بی مشهور می باشد این کتاب که درباره تاریخ سلاجقه روم یا آسیای صغیر است در آغاز سال ۶۸۰ هجری قمری به اتمام رسیده و وقایع بین سالهای ۵۸۸ تا ۶۷۹ هجری را در بردارد و یکی از کتب بسیار نفیس و پراهمیت درباره تاریخ سلاجقه روم به شمار می رود و شاید به این تفصیل کتابی درباره آن خاندان نوشته نشده باشد. این کتاب به نام سلطان علاءالدین کیقباد «الوامر العلائیه فی الامور العلائیه» نام یافته است واز نوع کتاب وصاف (تجزیه الامصار و تجزیه الاعصار) که مشحون از کلمات عربی و عبارات مسجع و مقفی است و دارای سبکی متکلفانه و ملال آور است. در این تحقیق در قسمت سلاجقه روم و محدوده زمانی آن ها، از این کتاب استفاده لازم نیز به عمل آمده است.

کتاب تاریخ آل سلجوق در آناتولی، از مؤلفی ناشناخته است فقط می دانیم که مؤلف در ۷۶۵ ق در قید حیات بوده است؛ موضوع این اثر همچنان که از نام کتاب برمی آید در مورد تاریخ سلجوقیان آناتولی (روم) است که در قسمت سلجوقیان روم و سلاطین آن‌ها مورد استفاده قرار گرفته است.

-تاریخ های محلی:

کتاب «فارسنامه» اثری جغرافیایی و تاریخی از ابن بلخی است که از جمله تواریخ محلی تألیف یافته در دوره سلطنت سلطان محمد سلجوقی ۵۱۱-۵۹۹ ه.ق. است، که به شکلی مجمل و مفید، تحولات فارس را تا سال ۵۱۰ ه.ق. نشان می دهد. این اثر بیشتر از تحولات سیاسی، به بررسی تحولات اقتصادی، تجاری و موقعیت جغرافیایی، راه ها و آب و هوای بلاد پرداخته است. که در این پایان نامه از آن استفاده شده است.

کتاب «تاریخ طبرستان» تألیف ابن اسفندیار؛ تاریخی است محلی و سلسله ای، که تحولات ایالات طبرستان و گیلان را به مرکزیت شهرهای آمل و رویان از ایام باستان تا سال ۶۰۶ ه.ق. شامل می شود. ابن اسفندیار این اثر را در فاصله سال های ۶۱۱ تا ۶۱۳ ه.ق. به نگارش در آورده و از طریق آن می توان به چگونگی ورود سلجوقیان به این نواحی و تصرف و اداره این ایالات در دوره سلجوقیان و نحوه شکل گیری حکومت خاندان محلی اسپهبدان طبرستان و نوع روابط آنها با حکومت سلجوقی آگاه شد. این اثر در مورد وضعیت اقتصادی و تجاری این ناحیه در دوره سلجوقیان اطلاعات قابل توجهی را ارائه می دهد.

آثار اندرزنانه ای :

اندرزنانه ها آثاری هستند که در زمینه آگاهی از ماهیت نظام سلطنتی و تبلور آن در سلطنت سلجوقی و اصول و روابط حاکم در این نوع نظام که متکی بر وجود شخص سلطان و فرامین وی بوده، اطلاعات قابل توجهی ارائه می دهند.

کتاب سیرالملوک (سیاست نامه) اثر خواجه نظام الملک (ابوعلی حسن طوسی) از مهم ترین آثار اندرز نامه ای عصر سلجوقی است. تاریخ نوشتن این کتاب را سال ۴۸۴ هجری دانسته اند. این کتاب گلچینی است از قطعات گوناگون، کوتاه و بلند، که از منابع مختلف جمع آوری شده است. زبان سیرالملوک نسبت به زبان امروز قدیمی است. در آن کلمات و تعبیرات و ترکیبات کهنه بسیار یافت می شود. استعمال های کهنه و قابل توجه در ضمیمه کتاب حاضر بعد از حواشی توصیف شده اند. در این کتاب چون متون دیگر قدیمی لغات عربی به آن اندازه نیست که در کتاب های دوره های جدیدتر دیده می شود. با این همه در سیرالملوک بعضی کلمات عربی هست که بعدها از رواج افتاده اند. سبک انشاء نظام الملک ساده و روشن است و تصنع و تکلف فنی ندارد و از نثر مسجع که سبک نوی در فارسی دوره های بعدی بود، عاری است. مواد این کتاب به پند و اندرز، نقل هایی از قرآن مجید، احادیث پیغامبر و یاران او، گفته های مشاهیر، حکایت های کوتاه و مفصل، شرح وقایع عصر مؤلف؛ در سراسر کتاب چهار حکایت راجع به دوران نظام الملک وجود دارد و همه مربوط به سلطنت الب ارسلان است، روایات تاریخی و تفسیر می باشد.

از آنجا که خواجه نظام‌الملک وزیر با کفایت سلاطین سلجوقی بوده است لذا این اثر وی در این تحقیق نیز جایگاه خود را داشته و مورد استفاده قرار گرفته است.

«قابوسنامه» اثر عنصر المعالی کیکاوس بن اسکندر یکی دیگر از آثار اندرز نامه به شمار می‌رود. عنصر المعالی از خاندان حکومتی آل زیار طبرستان است. این اثر نگارش یافته به سال ۴۷۵ق می‌باشد که بر خلاف موضوعات و شیوه تألیف دیگر اندرز نامه‌ها صرفاً محدود به تعلیم اصول حکومتداری نبوده، بلکه فراتر از آن مشتمل بر ابواب و فصول مختلف در تعلیم اصول و فنون لازم برای تصدی و انجام انواع حرف و مشاغل رایج در آن زمان می‌باشد. عنصر المعالی درباره ابعاد مختلف جامعه عصر سلجوقی در زمینه‌های نظام سیاسی و اجتماعی و انواع حرف و مشاغل حکومتی و اقتصادی و علمی رایج در آن زمان و فواید و مخاطرات موجود در هر کدام اطلاعات ارزنده‌ای را ارائه می‌دهد.

متون جغرافیایی و سفرنامه‌ها:

کتاب معجم البلدان اثر یاقوت حموی (۶۲۶-۵۷۵) تقریباً کامل‌ترین اثر جغرافیایی است. یاقوت حموی اطلاعات ذی‌قیمتی از وضعیت شهرها و نواحی تحت سلطه حکومت‌ها از جمله سلاجقه، برای ما به جای نهاده است. که در این پایان‌نامه از این جهت از آن استفاده شده است.

«سفرنامه ناصر خسرو» از جمله آثاری است که در اوایل شکل‌گیری حکومت سلجوقیان به نگارش درآمده و حاصل مشاهدات ناصر خسرو در طول سفر هفت‌ساله ۴۴۴-۴۳۷ق. وی از خراسان به مصر و بازگشت به خراسان می‌باشد. این اثر در مورد آگاهی از نحوه ورود سلجوقیان به خراسان و نواحی مرکزی ایران و حکومت‌های محلی موجود در این نواحی و وضعیت اقتصادی آن‌ها دارای برخی اخبار مجمل اما سودمند می‌باشد که در این پایان‌نامه از آن استفاده شده است.

«سفرنامه ابن بطوطه» از دیگر آثاری است که می‌توان اطلاعات مفیدی که ابن بطوطه از سفرهای خود به شهرهای مختلف انجام می‌داده است به دست آورد. که از جلد اول این اثر، در این پایان‌نامه استفاده گردیده است.

تواریخ پزشکی:

عیون الانباء فی طبقات الاطباء معروف به «طبقات الاطباء» تألیف «موفق الدین، ابوالعباس، احمد بن القاسم بن خلیفه بن یونس سعدی خزرچی»، معروف به «ابن ابی‌اصیبعه» که خود طبیبی فاضل و ادیب بوده است. وی، در سال ۶۰۰هـ.ق، در «دمشق» متولد شده و نزد پدر خویش که کمال بوده، مقدمات طب را تحصیل کرده. و در دولت «ایوبی» «مصر» به درجات عالی رسیده و کتاب خود را، در سال ۶۴۲هـ.ق، برای «امین الدوله» ابوالحسن بن غزال بن ابی‌سعد» وزیر «ملک صالح ایوبی» نوشته و به وی هدیه کرده و در سال ۶۶۸هـ.ق، جهان را بدرود گفته است.